

Міністерство освіти і науки України
Національний університет харчових технологій

Н.М. Левицька, В.О. Колосюк,
С.Б. Буравченкова, С.І. Береговий,
Є.Є. Кобилянський, О.З. Силка, І.І. Сторожик

Історія України

Навчально-методичний посібник

За загальною редакцією професора Н.М. Левицької

Київ

2015

УДК 94 (477)

ББК

I

Рекомендовано Вченою радою Національного університету харчових технологій як навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Протокол №13 від 3 липня 2015 р.)

Рецензенти: С.О. Біляєва, доктор іст. наук,
П.П. Гай-Нижник, доктор іст. наук,
О.Є. Пилипенко, доктор іст. Наук

I Історія України / Н.М. Левицька, В.О. Колосюк, С.Б. Буравченкова та ін.: Навчально-методичний посібник (за ред. проф. Н.М. Левицької) – К.: Кондор-Видавництво, 2015 – 336 с.

ISBN

У пропонованому навчально-методичному посібнику висвітлюються події вітчизняної історії з найдавніших часів і донині з урахуванням сучасних досягнень історичної науки. Лекційний матеріал поданий у компактному, лаконічному викладі, легкому для сприйняття. Водночас історичні події висвітлено у науково-конкретній формі, розширено та конкретизовано аналіз окремих подій та фактів. Велика увага приділяється сучасним політичним, економічним, духовним процесам і тенденціям.

Важливою складовою методичної частини є рекомендації до семінарських занять, завдання для самостійної роботи студентів, рекомендації до підготовки рефератів та їх тематика, контрольні питання та тестові завдання, список рекомендованої літератури, історична хронологія, термінологічний словник.

ББК

ISBN

© Н.М. Левицька, В.О. Колосюк,
С.Б. Буравченкова, С.І. Береговий,
Є.Є. Кобилянський, О.З. Силка,
І.І. Сторожик, 2015
© Кондор-Видавництво, 2015

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Базова нормативна дисципліна “Історія України” передбачає вивчення історії розвитку українського народу у державотворчому, соціально-політичному та економічному вимірах. Вона покликана допомогти студентам усвідомити суть сучасних поглядів на минуле, історичні корені свого народу, етапи його формування, цілісність та наступність історії – від Київської Русі, героїчної козацької доби й визвольних змагань ХХ ст. до відновлення і розбудови української державності на сучасному етапі. Викладання історії України подається у нерозривному зв'язку з історією інших країн та народів.

Вивчення історії України має не лише пізнавальне, а й виховне значення, в якому закладено глибокий гуманістичний зміст. Зокрема, одним із головних завдань викладання вітчизняної історії є виховання у студентської молоді почуття патріотизму, громадянської свідомості, виховання майбутніх спеціалістів, яким належить утверджувати державність України.

Робочими навчальними планами вивчення дисципліни для студентів денної форми навчання передбачено: лекції, семінарські заняття, виконання творчих завдань, написання реферату та самостійної підготовки. В умовах кредитно-модульної системи організації навчального процесу по закінченню вивчення дисципліни передбачено проведення підсумкових контрольних заходів – іспиту.

Пропонований навчально-методичний посібник охоплює весь процес навчання. До нього входять: програма вивчення дисципліни, конспекти лекцій, плани семінарських занять, запитання для самоконтролю знань, завдання для самостійної роботи студентів, тестові завдання, список рекомендованої літератури, хронологія історичних подій, термінологічний словник.

Навчально-методичний посібник передбачає творче використання його складових викладачами та студентами у своїй практичній діяльності.

ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Предмет, мета і завдання дисципліни

Програма навчальної дисципліни “Історія України” відповідає кваліфікаційним вимогам підготовки бакалаврів усіх спеціальностей та усіх форм навчання.

Предметом вивчення “Історії України” є сукупність політичних, суспільно-економічних, міжнародних, етнонаціональних, культурних та релігійних чинників, які в різні періоди історії формували українську націю, впливали на розвиток державотворення.

Мета дисципліни - формування історичної свідомості молоді, усвідомлення нею нерозривного зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь українців, виховання громадянського патріотизму, відповідальності за долю своєї Батьківщини, спонукання до активної наполегливої праці в розбудові і зміцненні України.

Завдання дисципліни - допомогти студенту в оволодінні основами методики історичного дослідження, зокрема, принципами історизму, об'єктивності, діалектики, ретроспективного, порівняльного та методами історичного дослідження. Виробити навички наукової роботи з історичними джерелами, різноманітною навчальною літературою. Допомогти студентам в оволодінні методикою самостійної роботи при підготовці до семінару, написанні реферату, складанні конспекту, навичками виступати з доповіддю, брати участь в дискусії, обґрунтовано і толерантно доводити свою позицію, враховуючи аргументи опонентів. Викликати справжню зацікавленість вітчизняною історією, практикуючи відвідання історичних музеїв, історико-культурних пам'яток, інформуючи про найактуальніші проблеми сучасної історії та політики.

Як наслідок вивчення і засвоєння основних положень дисципліни “Історія України” студент повинен **знати**:

- головні джерела вивчення вітчизняної історії;
- витоки українського етносу та його роль у загальнолюдських процесах;
- основні періоди історичного розвитку української нації, етапи формування її

державності;

- основні історичні події, що вплинули на хід історії України, їх хронологію, найважливіші документи, що були прийняті у той час.;
- визначних діячів української історії - державотворців, політиків, полководців, провідників національно-демократичного та культурного руху.

Уміти:

- працювати з першоджерелами, науковою та методичною літературою;
- користуватись різноманітними методами дослідження, аналізувати історичні процеси, події, факти;
- аргументовано відстоювати свої погляди, брати участь у дискусіях з метою пошуку історичної істини;
- на основі вивчення історичних подій робити висновки і узагальнення, формувати свою громадянську позицію.

ВСТУП

Предмет курсу “Історія України”, його місце в університетській системі підготовки фахівців. Наукові основи, форми й методи вивчення. Наукова періодизація і характеристика основних етапів історії України. Сучасна концепція історії України. Джерела вивчення, історіографія та посібники з дисципліни “Історія України”.

Тема I. Стародавня Україна

Дослов'янські поселення на території України. Державницькі традиції: кімерійці, скіфи, сармати. Західні, східні і південні слов'янські племена, їх походження. Розселення східнослов'янських племен у VI – IX століттях. Найдавніші писемні джерела про слов'ян. Розвиток суспільних відносин у східних слов'ян, державно-племінні союзи. Заснування Києва та інших адміністративних, релігійних та торговельних центрів.

Тема II. Київська Русь та її місце у світовій історії

Передумови утворення ранньофеодальної Київської держави. Русь і нормани. Концепції вчених щодо утворення Київської Русі. Русь за Аскольда. Термін “Русь”, його етносоціальний зміст й географічне поширення. Розквіт Київської Русі у X – першій третині XII століття. Державний устрій, соціально-економічні відносини, зовнішня політика. Запровадження християнства. Князь Володимир Великий. Законодавча діяльність. “Руська правда”. Ярослав Мудрий. Зростання авторитету Київської Русі у міжнародній політиці. Роль дружини, боярської думи та віча в політичній системі Русі. Феодальна роздробленість Київської Русі, причини децентралізації та занепаду. Утворення Галицько-Волинського князівства та його політичний і соціально-економічний розвиток. Роман Мстиславич і Данило Романович Галицький. Боротьба Русі проти монголо-татарської навали. Південно-західні руські князівства під ігом Золотої Орди. Ідея єдності Русі. Історичне значення Київської Русі.

Тема III. Українські землі в XIV – XVIII ст.

Литовсько-польська доба української історії. Особливості перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського. Литовські статuti.

Наступ на українські землі Польщі. Кревська унія (1385 р.). Загарбання Польщею Галичини (1387 р.). Процес ліквідації удільних князівств в Україні. Політичне становище українських земель. Люблінська унія 1569 р. Зростання польського феодального володіння. Фільваркове господарство.

Берестейська церковна унія та посилення національно-релігійного гніту. Боротьба українського народу проти експансії католицизму. Роль церкви у збереженні та розвитку національної самобутності українського народу.

Виникнення, соціальна природа, устрій козацтва. Дмитро Байда-Вишневецький. Селянсько-козацькі повстання в Україні наприкінці XIV – першій третині XVII ст. К. Косинський, С. Наливайко, М. Жмайло, Т. Федорович (Трясило), І. Сулима, Я. Острянин. Боротьба козацтва проти турецько-татарської агресії. Гетьман П. Сагайдачний. Хотинська битва. Антифеодальний рух у західноукраїнських землях. Опришківство. Значення козацтва в історії українського народу.

Причини, характер, рушійні сили і початок визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Міжнародні відносини гетьманського уряду. Воєнні дії 1648-1654 рр. Максим Кривоніс. Данило Нечай. Адам Кисіль. Зборівський договір. Білоцерківський договір. Становлення територіального полкового устрою і адміністрації. Українська гетьманська держава – феномен світової цивілізації.

Переяславська рада. Березневі статті 1654 р. Гетьманщина. Боротьба за українську автономію. Андрусівське перемир'я і Вічний мир між Росією і Польщею.

І. Мазепа: державна і політична діяльність.

Українська політика царизму у XVIII ст. Ліквідація гетьманщини, Запорізької Січі. Кошовий отаман П. Калнишевський. Поділ Польщі й нове політичне розчленування України між Російською і Австро-Угорською імперіями. Національне гноблення українського народу.

Тема IV. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.)

Політичне становище українських земель, їх адміністративний устрій. Поширення кріпацтва. Вітчизняна війна 1812 р. та участь у ній українського народу.

Посилення феодально-кріпосницького гніту. Розвиток суспільно-політичного руху в Україні. Т. Шевченко. Кирило-Мефодіївське товариство.

Суспільно-політичний і національний рух у західноукраїнських землях. “Руська трійця”. Головна Руська рада.

Особливості розвитку України на початку XX ст. Утворення і діяльність політичних партій. Україна в роки Першої світової війни. Головна Українська Рада. Союз визволення України.

Тема V. Українська національно-демократична революція. Відродження державності українського народу (1917-1921 рр.)

Причини, початок і характер Першої світової війни. Українські землі в планах іноземних загарбників. Назрівання революційної ситуації в Росії та переростання її у революцію.

Україна в період Лютневої революції. Демократизація суспільно-політичного життя. Утворення Української Центральної Ради (УЦР), її соціальна база і програма. М. Грушевський – голова УЦР. Боротьба Української Центральної Ради за автономію України. Відносини Центральної Ради і Тимчасового уряду Росії. I та II Універсали Української Центральної Ради. В. Винниченко.

Жовтневе (1917 р.) збройне повстання у Петрограді. Жовтневі дні у Києві. III Універсал УЦР. Проголошення Української Народної Республіки (УНР). Проголошення радянської влади в Україні. IV Універсал УЦР, проголошення незалежності УНР. Конституція УНР. Причини падіння Центральної Ради.

Українська держава гетьмана П. Скоропадського. Економічна та культурно-освітня політика. Дипломатична діяльність гетьманського уряду. Церковне питання.

Створення українськими партіями антигетьманської опозиції. Падіння гетьманщини. Прихід до влади Директорії УНР. Соціальна і економічна програма Директорії УНР. Відносини Директорії УНР з країнами Антанти і Росією. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Є. Петрушевич. Акт злуки УНР і ЗУНР. С. Петлюра. Більшовицько-польська війна. Встановлення Радянської влади в Україні.

Причини поразки та уроки української революції 1917-1921 рр.

Тема VI. Україна між двома світовими війнами (1921-1939рр.)

Міжнародне та внутрішнє становище України на початку 20-х років. Відбудова народного господарства, соціально-економічні перетворення в Україні на основі нової економічної політики. Соціально-економічні умови життя на західноукраїнських землях. Національна політика в Україні. Українізація, її суть і наслідки. Індустріалізація. УСРР – головний плацдарм форсованої індустріалізації. Колективізація українського села, методи її здійснення та соціально-економічні наслідки. Голодомор 1932-1933 років. Завершення формування командно-адміністративної системи. Масові репресії. Тоталітарний режим і демократичні права людини.

Українське питання в східноєвропейській політиці. Проголошення автономії Карпатської України.

Тема VII. Україна в роки Другої світової війни

Причини Другої світової війни. Пакт Молотова - Ріббентропа. Таємний протокол до пакту. Початок Другої світової війни. Напад фашистської Німеччини на Польщу. Військові дії Червоної Армії на західноукраїнських землях. Радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. Возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР. Утвердження

сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях.

Напад фашистської Німеччини на СРСР. Україна в плані “Барбаросса”. Окупація України німецько-фашистськими загарбниками. Рух опору на окупованих територіях. Створення та боротьба підпільних організацій і партизанських загонів. Створення та боротьба УПА. Визволення України, внесок українського народу в розгром фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії.

Українська РСР на міжнародній арені. Україна – член ООН.

Тема VIII. Повоєнна відбудова та розвиток України в 1945-1991 рр.

Відродження народного господарства України у післявоєнний період. Соціально-економічний розвиток України в умовах переходу до мирного будівництва. Трудовий героїзм українського народу. Посилення тоталітарного режиму в Західній Україні, його вплив на загострення боротьби ОУН-УПА з радянською репресивною машиною. Операція “Вісла”. Ліквідація греко-католицької церкви. Україна після смерті Й. Сталіна. Хрущовська “відлига”. XX з’їзд КПРС і викриття культу особи Сталіна. Пошуки шляхів удосконалення господарського управління народним господарством. Демократичні процеси другої половини 50-х – першої половини 60-х рр., їх суперечливий характер. Економічні реформи 60-х рр., їх незавершеність. Згорання демократичних процесів. Посилення централізованої командно-адміністративної системи управління. Занепад українського села. Загострення екологічної обстановки. Національна політика в Україні у другій половині 60-х - першій половині 80-х рр. Посилення русифікації. Дисидентський рух. Застій в економічному і культурному житті республіки в умовах необмеженого всевладдя партійно-бюрократичної системи КПРС. Криза суспільно-політичної системи. Об’єктивна зумовленість необхідності докорінних змін у всіх сферах життя республіки. М. Горбачов. Проголошення перебудовчих процесів. Аварія на Чорнобильській АЕС. Демократія і гласність. Становлення багатопартійності. Труднощі перебудови республіки. Декларація Верховної Ради УРСР про суверенітет України і Закон “Про економічну самостійність республіки”. Провал антиконституційного заклоту 19-21 серпня 1991 р. і його наслідки.

Тема IX. Україна – незалежна держава (кінець 80-х рр. XX ст. – початок XXI ст.)

Утворення незалежної держави Україна – закономірний та історично обумовлений процес. Акт про незалежність 24 серпня 1991 р. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. та його історичне значення.

Формування нової геополітичної ситуації на терені колишніх союзних республік в умовах краху тоталітаризму. Утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. Становлення владних структур. Конституційний процес та прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. На шляху створення національної економіки. Формування концепції зовнішньополітичного курсу. Відносини України з державами СНД. Міжконфесійна боротьба. Концепція національної безпеки. Східна і західна українська діаспора в міждержавних стосунках України.

Суспільно-політичні виклики в кінці 2004 – на початку 2005 рр. Нові засади державної внутрішньої та зовнішньої політики.

Революція гідності та Євромайдан. Україна в умовах загрози територіальної цілісності. “Українське питання” в системи європейської та світової безпекової політики.

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

Тема I. Стародавня історія України

1. Первісна епоха.
2. Державотворчі традиції на території України.
3. Стародавні слов'яни.
4. Східні слов'яни. Союзи слов'янських племен у VI–IX ст.
5. Заснування Києва.

1. Первісна епоха

Найдавніша людина з'явилася на території сучасної України в часи палеоліту (близько 1 млн. років тому). Слідами її перебування є палеолітична стоянка, біля села Королеве на Закарпатті. Вона існувала близько мільйона років тому. Поблизу села Лука-Врублівецька на Подністров'ї (Хмельницька область) знайдено стоянку, що датується часом приблизно 200 тис. років тому. Рештки жител доби середнього палеоліту (близько 45 тис. років тому) у вигляді каркасів з бивні і кісток мамонта зі слідами живопису на них виявлено біля села Молодове Чернівецької області.

Суспільною формою об'єднання людей було первісне людське стадо, спосіб життя – кочовий. Характерною рисою цього періоду є існування привласнюючого господарства.

Наприкінці пізнього палеоліту первісне людське стадо поступається місцем більш високій формі організації людей – матріархальній родовій громаді зі спільною власністю на засоби виробництва. У цей період вдосконалюються знаряддя праці. Стоянки пізнього палеоліту знаходять по всій території України. Їх виявлено близько 800. Найбільш досліджені з них: у Києві на Подолі, в селі Гінцях на Полтавщині, в селі Мізині на Чернігівщині, на Запоріжжі тощо. Культура цього періоду досягає високого рівня, не маючи аналогів у всій Європі.

Нових досягнень людське суспільство здобуло в добу мезоліту. Найважливішими серед них стали винайдення лука і стріла, початок приручення тварин, перші кроки до зародження землеробства.

Розквіт родового ладу припадає на добу неоліту. У цей період здійснилась так звана “неолітична революція”, головним змістом якої був перехід від привласнюючого господарства до відтворюючого. Люди перейшли до осілості, навчилися ткати, виробляти керамічний посуд, навчилися свердлити камінь. Однією з найбагатших пам'яток образотворчого мистецтва і релігійних вірувань неолітичної доби є Кам'яна Могила поблизу Мелітополя, де знайдено безліч скульптурних зображень тварин, людей, цілих сюжетних композицій.

У період неоліту люди опанували технологію виробництва й обробки міді. У землеробстві на зміну мотичній обробці землі прийшла значно продуктивніша – з використанням рала та тяглової сили (волів і коней).

Надзвичайно багатою та яскравою археологічною культурою кінця неоліту та особливо енеоліту була трипільська. В Україні виявлено понад 1000 поселень трипільської культури.

Головним заняттям трипільців було хліборобство та скотарство. Вони вирощували пшеницю, просо, ячмінь. Жили трипільці у великих селах на родючих землях поблизу річок. Тут вони будували великі наземні житла з широким застосуванням глини й дерева.

Великого розвитку у трипільців досягли ремесла і, в першу чергу, гончарне. Не випадково їх культуру дослідники назвали культурою мальованої кераміки.

Керамічні вироби розмальовувалися червоними, білими, жовтими та чорними фарбами. Великим досягненням трипільської культури було ткацтво. Одними з перших на території України трипільці почали використовувати мідь.

Незважаючи на великий внесок дослідників у вивчення трипільської культури, ще й досі багато питань залишаються загадкою та предметом дискусій. Серед них – які племена, який етнос створив цю високу цивілізацію, як вона зникла?

Глибоке вивчення спадку трипільців дає підстави твердити про єдиний безперервний етнокультурний процес у межиріччі Дніпра – Дністра – Дунаю, починаючи з IV тис. до н. е. трипільська культура була важливою ланкою у цьому процесі.

Одночасно з існуванням трипільської культури на схід від Дніпра у племен степової зони йшло формування скотарського господарства, а в подальшому відбувся процес відокремлення скотарських племен від землеробських.

Наприкінці III тис. до н. е. люди винайшли бронзу – сплав міді з оловом та іншими металами. Розпочався бронзовий вік. Саме в цей час відбулося два великих суспільних поділи праці – відокремлення скотарських племен від землеробських. Виділення ремісників і торгівців з маси землеробів, скотарів мало своїм наслідком виникнення майнової та суспільної диференціації, розклад первіснообщинного ладу.

В епоху бронзи відбулося перше велике переселення народів Євразії і проходило воно, насамперед, на території степової України.

З освоєнням виробництва заліза на початку I тис. до н. е. в Україні розпочався залізний вік. Застосування залізних знарядь праці сприяло дальшому розвитку продуктивних сил, появі додаткового продукту, загальному прогресу суспільства. Поглиблення майнової нерівності, соціального розшарування обумовило поділ суспільства на класи, виникнення держави. А це означало, що первісний лад, який базувався на колективній власності на засоби виробництва і зрівняльному розподілу продуктів серед членів роду, племені, почав розкладатися. На зміну йому прийшло станово-класове суспільство.

2. Державотворчі традиції на території України

Серед найбільших досягнень стародавніх суспільств на території України – державотворча традиція, яка зародилася ще у бронзовому віці та у повній мірі проявилася з початком залізного віку (I тис. до н. е.).

Зародження державотворчої традиції відбувається вже у кочових племен – киммерійців, які на рубежі II – I тис. до н. е. населяли все степове Причорномор'я від Дону до Дністра.

Це – перший народ на території України, ім'я якого збережено історією. Зокрема, давньогрецький поет Гомер (VIII ст. до н.е.) у поемі “Одіссея”, оповідаючи про північне узбережжя Чорного моря, називає його землею кіммерійців.

У VII ст. до н.е. військово-політичне об'єднання кіммерійців розпалося під натиском скіфських племен. Кіммерійці частково відступили у Передню Азію, частково, ймовірно, розчинилися у скіфському суспільстві. Скіфськими землями протікали Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дон та інші річки. Суспільне життя та побут скіфів або скитів, описав грецький історик Геродот (V ст. до н.е.) у праці “Історія”¹.

Основним джерелом багатства царів і знаті була експлуатація землеробських племен на загарбаних місцевостях, у тому числі скіфів-орачів. Є твердження істориків, що скіфи-орачі – корінні жителі цієї території, які, напевно, взяли собі назву від кочовиків, які їх підкорили, і що ці скіфи-орачі були предками слов'ян.

Розквіт скіфської державності припадає на VI – IV ст. до н.е., яскравим свідченням чого є, зокрема, феномен скіфських царських курганів, що сягає двадцяти з лишком метрів у висоту. Саме в них знайдено всесвітньо відомі шедеври скіфського мистецтва, зроблені із золота та срібла: посуд з кургану Куль-Оба, золота гривня і золотий гребінь з кургану Солоха, пектораль – нагрудна прикраса із золота (курган Товста Могила) та ін. Курганні поховання засвідчують високий рівень матеріальної та духовної культури скіфів, їх зв'язки з античним світом, країнами Сходу.

Майже одночасно з появою скіфів в українських степах, тобто близько VII ст. до н. е. розпочалась колонізація Північного Причорномор'я греками. Особливості розвитку рабовласницьких держав Стародавньої Греції, відносно її перенаселення змушувало частину її мешканців періодично емігрувати і засновувати колонії на берегах Середземноморського басейну та Північного Причорномор'я.

Перша з колоній виникла на острові Березань у Дніпро-Бузькому лимані – Борисфеніда (існувала близько 300 років, до III ст. до н.е.; археологічні розкопки почалися тут у 80-х роках XIX ст., тривають і нині). Пізніше виникли Ольвія, Тіра (сучасний Білгород-Дніпровський), Херсонес (біля м. Севастополь), Пантікапей (Керч), Фанагорія (Таманська затока) тощо.

Грецькі колонії були своєрідними містами-державами, за винятком Боспорського царства, рабовласницькими демократичними республіками. Основою їх економіки була торгівля, а також хліборобство, виноградарство, ремесла. Греки вивозили до Еллади зі своїх колоній різноманітні товари, які вони одержували у скіфів та інших північних сусідів в обмін на золоті вироби, посуд, вино, оливкову олію, скло. Основним центром торгівлі була Ольвія, розташована у гирлі Бугу.

Давньогрецькі міста-держави мали великий вплив на соціально-економічний, політичний і культурний розвиток не лише сусідніх з ними скіфів, сарматів, а й віддаленіших племен, у тому числі праслов'ян, слов'ян, а пізніше – і русів-українців. (Їхні стосунки охоплювали майже тисячоліття). Від греків прийшли до нас перші історичні відомості про природу і населення південної України. Зокрема, в Ольвії у V ст. до н.е. побував “батько” історії Геродот й у своїй “Історії” описав Дніпро і Буг, Ольвію, Скіфію, місцеві племена.

У III ст. до н.е. у Північне Причорномор'я зі сходу почали проникати кочові сарматські племена. Під їх тиском у II ст. до н.е. скіфи відійшли на Кримський півострів, частина з них була асимільована сарматами. До складу сарматських племен входили племена аланів, роксоланів, язигів та ін.

Сармати панували у степах Північного Причорномор'я близько шести століть (III ст. до н.е. – III ст. н.е.). У III ст. їх держава впала під ударами готів (вихідців з Прибалтики) і гунів (тюркські племена), а населення асимілювалося з іншими народами, у тому числі й зі слов'янами. Сармати надовго залишили назву для України – Сарматія або Савроматія. На європейських картах аж XVI – XVIII століть територія нинішньої України часто позначалась як “Сарматія”.

На зміну гунам на територію України прийшли інші тюркські племена: булгари, авари та ін. Потрібно мати на увазі, що греки під назвою “скитів”, а пізніше – “сарматів” розуміли все населення України, у тому числі й праслов'янське. Геродотових скіфів-землеробів, скіфів-орачів Б.Рибаків вважав протослов'янами.

¹ Геродот. Історія. Книга четверта // Хрестоматія з історії України. – К., 1993. – С.5-8.

Отже, ми бачимо взаємозв'язок культур стародавнього населення України: трипільців, кіммерійців, скіфів-скитів, сарматів і населення України I тис. н.е. Дослідники зазначають їх неперервність.

Як зазначає Д. Дорошенко, з-поміж цього калейдоскопу різних народів, які пересувалися через нашу територію, біля VI ст. н.е. починає визирати обличчя слов'ян, безпосередніх предків українського народу². І цей неперервний етнокультурний процес обумовив те, що в середині I тис. н.е. ми бачимо на українських землях народ з тисячолітніми традиціями.

3. Стародавні слов'яни

Слов'яни – одна з найчисельніших груп давньоєвропейського населення. Перші писемні відомості про слов'ян знаходимо в античних авторів у I ст. н. е. – Плінія Старшого, Тацита, у II ст. н. е. – Птолемея. Вони називають слов'ян венедями і визначають їх територію між Дніпром і Віслою. Північна межа їх території – лівобережжя Прип'яті і, можливо, узбережжя Балтійського моря, південна – рубіж Лісостепу і Степу. Тацит підкреслює осілий, тобто землеробський спосіб життя венедів. Розміщуючи їх у придніпровських степах, де кочували сармати, Тацит писав, що венеди відрізняються від сарматів, оскільки споруджують будинки, а не проводять все життя на коні або на возі.

З другої половини II ст. н. е. територія, заселена венедями, розширюється. Птолемеєм називає їх одним з найбільших народів Східної Європи і розташовує на південному березі Балтійського моря, на схід від Вісли.

Названі античні автори – Пліній, Тацит, Птолемей – визначають венедів I – II ст. н. е. як автохтонне, тобто корінне, населення Східної Європи. Птолемеєм вперше називає слов'ян не лише чужоземною назвою “венеди”, а й справжнім ім'ям – “склавини”. На думку істориків-славістів, склавини – це переключена самоназва слов'ян.

У цілому відомості античних авторів про венедів на рубежі нашої ери дуже уривчасті, тому велике значення тут мають археологічні матеріали.

Відповідає слов'янам в археології після падіння Скіфії так звана зарубинецька культура, залишена осілим землеробським населенням лісостепової смуги Східної Європи з рубежу III – II ст. до н.е. і до II ст. н. е., а також пшеворська культура у верхній течії Вісли (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

Основними категоріями пам'яток зарубинецької культури є поселення і могильники, а також укріплені городища. Найкраще вивчені поселення поблизу с. Лютежа у гирлі Ірпеня, Пилипенкова гора поблизу Канева, біля с. Зарубинці (нині Канівський р-н, Черкаської області) на Переяславщині, могильники зарубинецької культури у Пирогові та Корчуватому поблизу Києва та інші.

Археологічні матеріали та писемні джерела свідчать, що населення зарубинецької культури було осілими землеробами і володіло низкою розвинутих ремесел, у тому числі по обробці чорного та кольорового металів.

Житла у поселеннях розташовувались безсистемно, часто перебудовувались. Біля жител було по кілька господарських ям, що служили погребями для продуктів, зерносховищами. У частині поселень, за межами жител, виявлено вогнище, деякі із залишками залізного шлаку й іншими ремісничими відходами, рештками кераміки.

З початку нашої ери почалося розселення слов'ян. Пояснювалося воно як факторами внутрішнього розвитку їх суспільства, так і загально історичними умовами, що склалися на той час у Східній Європі.

Для внутрішнього соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства в перші століття нашої ери було характерним значне піднесення рівня господарської діяльності. Розвиток металургії і металообробки сприяв вдосконаленню знарядь землеробства. Це, у свою чергу, спричинило те, що сім'я стає спроможною сама вести своє господарство. І сімейно-родова громада, заснована на кровній спорідненості, поступово замінюється територіальною.

Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин сприяв зміцненню міжплеменних контактів, руйнуванню родоплеменних структур, став основною причиною розселення слов'ян

² Дорошенко Д. Нарис історії України: I 2т. – Т.1. – К.,1992. – с.31

у Подніпров'ї та на прилеглих територіях.

На відміну від загальноєвропейських переміщень, розселення слов'ян мало радіальний напрямок і було рівномірним розширенням слов'янського ареалу. Розселення не було стрімким і короточасним, а відбувалося поступово. При розселенні слов'яни не відривалися від своїх основних земель на великі відстані, а постійно підтримували зв'язки зі своїм основним етнічним масивом, що не порушувало їх етнічної єдності. І найістотнішим було те, що розселення мало характер виключно мирної колонізації.

У II ст. н. е. зарубинецька культура перестала існувати, але саме населення продовжувало розвиватися у нових історичних умовах, тривало його розселення. Зарубинецьку культуру у лісостеповій зоні сучасної України змінила так звана черняхівська (II – V ст. н. е.).

Археологічні матеріали свідчать про існування на цій території спадкоємності між черняхівською культурою, попередньою зарубинецькою і наступною, слов'янською VI – VII ст. Усі ці культури були хліборобськими. Звичайно, у племен черняхівської культури був вищий рівень економічного розвитку, ніж у зарубинецької.

Археологічні дослідження показали значну роль у господарському житті племен лісостепу в перші століття нашої ери торгівлі з населенням Північного Причорномор'я і римськими провінціями. Вивозили до Римської імперії та до міст Північного Причорномор'я здебільшого хліб, мед, віск, хутра, шкіру. Предметами ввозу були глиняний, червонолаковий, скляний і бронзовий посуд, вино, олія тощо.

Соціальні відносини, структури розвивалися від родової первісної общини в перших століттях н. е. до сусідської общини, тобто свідчили про розклад первісного ладу і зародження класового суспільства. Зокрема, вже було майнове розшарування всередині общини, виділення окремих заможних сімей, соціальної верхівки. Племінна верхівка складалася з вождів племен і старійшин. Про це говорять і писемні пам'ятки. Так, Йордан розповідає про існування наприкінці IV ст. слов'янського (антського) вождя Буса (Божа) і його 70 вельмож.

Територіальні або сусідські общини черняхівців об'єднувалися в племена, племена утворювали великі союзи племен під владою одного вождя. Саме такі тривалі союзи племен передували утворенню держави.

Ряд черняхівських знахідок розшифровані дослідниками як землеробські календарі. Це – посудини, на яких були символічно зображені явища природи і землеробські роботи (оранка, жнива), язичницькі свята (Ярила день, Купала, обжинки), явища природи (весняне рівнодення, літнє та зимове сонцестояння, дощ).

Слов'яни цього періоду, як свідчать писемні джерела, брали участь у боротьбі варварських племен з Римською Імперією (II – IV ст.), вели боротьбу з германськими племенами готів після їх переселення з Прибалтики на південний схід (друга половина, кінець IV ст.). Йордан розповідає, що спадкоємець остготського короля Германаріха – Вінтарій, намагаючись звільнитися з-під гунського поневолення, наприкінці IV ст. рушив з військом у володіння антів, тобто у лісостеп між Дніпром і Дністром. "І коли він виступив туди, то у першому бою був переможений", але пізніше досяг успіху, навіть захопив у полон і розіп'яв антського "Короля Божа" з синами і сімдесятьма знатними людьми³.

Наприкінці IV ст. у Північне Причорномор'я вторглися зі сходу кочові племена гунів. У боротьбі з готами гуни пішли на союз і спільні дії зі слов'янами-антами, які поступово займали землі між Дніпром і Дунаєм. Розпад гунської держави у середині V ст. сприяв зміцненню позицій слов'ян, які вже у VI – VII ст. виступали під своїм іменем "слов'яни".

У другій половині I тис. до н. е. завершилося розселення слов'ян зі своєї прадавньої території між Дніпром і Віслою, яке розпочалося на початку I тисячоліття. У південно-західному напрямі вони вийшли на Балкони, на заході досягли Ельби, на півночі – о. Ільмень, на північному сході – межиріччя Волги та Оки, на півдні – Північного Причорномор'я.

У процесі розселення в VI – VII ст. йде поділ слов'ян на східних, західних і південних. Східні розташувались на землях від о. Ільмень до Північного Причорномор'я, західні – від Повіслення до ріки Ельби та Середнього Дунаю, південні – на Балканському півострові.

³ Йордан. Про походження і діяння готів // Хрестоматія з історії України. – К., 1993. – с.8-9.

Згідно з дослідженнями О. Шахматова, на початок VI ст. із спільної мови слов'ян формується три підгрупи: західнослов'янська, з якої розвинулася польська, чеська та словацька мови, південнослов'янська, що дала болгарську, македонську та сербохорватську мови та східнослов'янська, з якої пішли українська, російська та білоруська мови.

4. Східні слов'яни. Союзи слов'янських племен у VI—IX ст.

Протягом VII та VIII століть східні слов'янські племена з Верхнього Подніпров'я продовжували розселятися на північний схід, на Оку й Волго-Окське межиріччя, а також у райони поблизу озер Псковське та Ільмень. У процесі розселення вони асимілювали неслов'янські етнічні групи: південна група східних слов'ян, від яких започинається український народ, асимілювала частину сармато-аланських і тюркських племен; північно-західна група племен (Верхнє Подніпров'я і Верхня Ока) – східнобалтську етнічну групу; північно-східна група колонізувала й асимілювала угро-фінські племена.

На цій великій території, яку заселили східнослов'янські племена в VI—VIII ст., дослідники встановили райони, де протягом тривалого часу матеріальна культура східних слов'ян була спадкоємною. Це – межиріччя Середнього Дніпра і Дністра, також Верхнє Подніпров'я. Про спадкоємність культури людей, що населяли цю територію, свідчить порівняння пам'яток культур трипільської, зарубинецької, черняхівської та слов'янської VI – VII ст. У свою чергу це є свідченням про автохтонність слов'янського населення Середнього Подніпров'я.

Таким чином, у другій половині I тис. до н. е. завершилося розселення слов'ян – автохтонного населення Східної Європи. У процесі їх диференціації у VI – VII ст. утворилися східні, західні та південні слов'яни.

Про слов'ян у VI – IX ст. дають докладніші відомості як письмові, так і інші джерела. З письмових джерел слід виділити візантійських істориків VI – VII ст. Прокопія Кесарійського, Менандра, Мавркія, готського історика Іордана, давньоруські літописи, твори авторів IX – X ст. – візантійського імператора Костянтина Багрянородного, арабського географа аль-Масуді та ін.

Історики VI – VII ст. називають слов'ян венетами (венетами), антами та склавинами (словенами). Склавінами називали західну групу слов'ян, антами – східну. У цілому, на підставі джерел можна зробити висновок, що в V – VII ст. на території сучасної України існувало два великих об'єднання – склавінів на заході та антів - на сході. М. Грушевський, досліджуючи цей період історії слов'ян, робить висновок, що анти візантійських джерел (друга половина IV та початок VII ст.) були предками українського народу.

Слов'яни жили, як і в попередній період, переважно в поселеннях на південних схилах берегів річок. Тип житла – напівземлянка з кам'яною або глиняною піччю. Починаючи з VI ст. поширюються, крім відкритих, укріплені поселення-городища, які були ремісничими, торговельними та племінними центрами. З найбільш ранніх городищ VI ст. є городище в с. Зимному поблизу Володимира-Волинського. Багато більш пізніх городищ відкрито на Лівобережжі Дніпра, де існувала постійна загроза нападів кочовиків. Укріплювалися городища валами та ровами.

Основна галузь господарства – орне землеробство, як і в попередній період. Проте в цей період уже складаються різні системи землеробства. У степовій смузі – перелогова (земля використовувалася до повного виснаження), у лісостеповій – парова система з дво- або трипільною сівозмінами.

Крім землеробства, було розвинене скотарство, а також мисливство, рибальство, бортництво.

З ремесел найбільшого розвитку досягли металургія, ковальство, та ювелірна справа. На території України виявлено спеціальні металургійні центри на Південному Бузі біля нинішнього Гайворона, де збереглися сліди 21 залізоплавильного горна, у с. Григорівці, Могилів-Подільського району, Вінницької області, де було 25 горнів. Про розвиток ковальської справи свідчить велика кількість залізних виробів, знайдених у поселеннях.

З розвитку ремесел можна зробити висновок про те, що у східних слов'ян у VI – IX ст.

йшов процес відокремлення ремесла від землеробства і відповідно йшло зародження товарного виробництва. Розвивався внутрішній обмін ремісничої та сільськогосподарської продукції, а також зовнішні торгівельні зв'язки (з містами Північного Причорномор'я, Візантією, країнами Сходу, арабськими країнами).

Результатом розвитку ремесла і торгівлі, поглиблення суспільного поділу праці стало у VI – VIII ст. виникнення міст. Міста, що виникали на місці укріплених і неукріплених поселень, були центрами ремісничого виробництва, торгівлі, а також місцями проживання племінних князів і їх дружин. Такими поселеннями – майбутніми містами були Григорівське городище (металургійний центр), городище в с.Зимному (зосереджувались ювеліри і каменерізи), Пастирське городище у верхів'ї р. Інгул (працювали металурги, ковалі, ювеліри, гончарі), городища і поселення на території Києва (розвинені ремесла і торгівля).

Про подальший розклад первісного ладу у східних слов'ян у VII – VIII ст. свідчить те, що в сусідській общині, яка все більшою мірою приходиться на зміну старій сімейній, поглиблюється майнова нерівність сімей. З'являється і посилюється соціальне розшарування населення, тобто виділяються групи людей, що займали різне соціальне становище: рядові общинники-землероби, ремісники, купці, родоплемінна знать (вожді, старійшини, воєначальники).

Про існування майнового та соціального розшарування суспільства у VII – VIII ст. свідчить археологічний матеріал, зокрема матеріал могильників. Більшість поховань, в яких збереглися глиняний посуд, недорогі прикраси або предмети побуту, належали рядовим общинникам. У частині поховань, що належали соціальній верхівці, знайдено коштовні золоті та срібні прикраси, посуд, зброю, візантійські монети. До багатих поховань VII ст., що належали племінним вождям, відносяться Глодоське (на Південному Бузі), Вознесенське (біля с. Вознесенки, нині територія Запоріжжя) та інші.

Общинна і племінна знать поступово привласнювала собі право збирати серед членів общини частину продуктів на загальні потреби і розпоряджатися ними. Це стало початковою формою феодалної експлуатації. Іншою формою експлуатації було патріархальне рабство (рабами ставали військовополонені). Проте воно не переросло у рабовласницьку формацію. Слов'яни, обминувши її, перейшли від первісного ладу до феодалного. Це можна пояснити, по-перше, тим, що на період зародження у них класового суспільства рабовласницький лад античного світу вже пережив себе, по-друге, при високому рівні розвитку продуктивних сил у слов'ян було вигідним експлуатувати не рабів, а феодално залежних селян.

Вірування східних слов'ян цього періоду є типовими язичницькими.

Приносились жертви богам і здійснювались релігійні обряди у спеціально споруджених храмах – святилищах, де стояли вирізані з дерева та каменю боги-ідоли. Такі святилища знайдено в ряді місць (під Житомиром, на р. Збруч тощо).

Обряди східних слов'ян присвячувались порам року та сільськогосподарським роботам: приходу весни і початку польових робіт, літньому сонцестоянню (свято Івана Купала), зимовим святам родючості (колядки) та інші. Існували також обряди весільні та поховальні. Найпоширенішим поховальним обрядом було спалювання померлих.

Таким чином, елементами, успадкованими східними слов'янами у VI – IX ст. від попередніх культур, були традиційна культура землеробства, гончарне ремесло, язичницькі вірування тощо.

У VI – IX ст., у період зародження феодалних відносин, у східних слов'ян утворились і стали стабільними 14 великих союзів племен, які поступово перетворювалися на перед державні об'єднання – “племінні княжіння”.

Відповідно до літописів союзи племен мали назви: поляни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські словени. Ці союзи племен в істориків дістали назву “літописні”. Великий союз об'єднував до десятка окремих племен, кожне з яких мало свою назву. Так, до союзу радимичів входило вісім племен, в'ятичів – шість. Усього у східних слов'ян у VI – VIII ст. могло існувати понад сто племен.

Серед перерахованих союзів племен літописець виділяє полян, які, за його, словами, були “мужами мудрими й тямущими” та “мали звичай своїх предків, тихий і лагідний”. Назва їх походить від місця розселення – “поля”. Поляни у своєму розвитку випереджали інші

східнослов'янські племена з таких причин. Очевидно, поляни були нащадками праслов'ян Дніпровського Правобережжя, які протягом століть мали тісні зв'язки з кочовиками та грецькими містами Північного Причорномор'я, що сприяло їх соціально-економічному та політичному розвитку. Крім того, розвитку землеробсько-скотарської економіки полян сприяли природні умови чорноземного Лісостепу.

Слід підкреслити, що поляни були нащадками праслов'ян-антів. І степові сусіди їх – сармати, а також інші народи, що жили далі на південь, знали їх під назвою антів. А самі себе ці люди називали полянами.

У VII – IX ст. простежується такий етап об'єднання племен: союзи племен згруповуються у великі політичні об'єднання державного типу. Зокрема, у Середньому Подніпров'ї виникає велике політичне об'єднання під назвою “Русь” або “Руська земля”.

Об'єднання “Русь” виникає після розпаду полянського союзу племен, що стався на початку 60-х років VI ст. внаслідок аварської навали. Назва “Русь” поступово замінює назви “анти”, “поляни” (Анти в останній раз згадуються в письмових джерелах у зв'язку з подіями 602 р. – боротьба нижньодунайських слов'ян і візантійських військ з аварами). Стосовно полян літописець пише: “...поляни, яких нині звать русь”.

Зміну самоназви полян дослідники відносять до періоду, що почався з середини I тис. н. е.; іноземні писемні джерела раннього середньовіччя, згадуючи майже всі слов'янські об'єднання, нічого не говорять про полян, тому що їх як окремої цілісності в останній третині I тис. уже не існувало.

Уперше етнонім “Русь” згадується в сірійському рукописі середини VI ст., де говориться, що на північ від Приазов'я живе “народ росів”, який визначається силою та войовничістю. Історик Ат-Табарі писав у X ст. про участь русів у воєнних подіях на Кавказі в 643 р., історик Ас-Салабі (початок XI ст.), розповідаючи про будівництво персидським шахом Хосровом I (531 – 579 рр.) мурів у Дербенті, згадує поряд з тюрками і хазарами ще й русів.

Б. Рибаків вважає, що одне з племен, відоме в VI ст. як “рос”, або “рус”, дало своє ім'я наприкінці VIII – на початку IX ст. усьому союзу слов'янських племен Середнього Подніпров'я.

Відносно походження етноніму “Русь” в історіографії склалося кілька гіпотез. Найпоширенішими є такі.

Німецькі вчені XVIII ст. Г. Байєр, Г. Міллер доводили, що воно походить від фінської назви шведів, яка у свою чергу походить від шведського слова – “грести”. А далі автори цієї гіпотези припускали, що оскільки фіни перебували в тісних зв'язках як зі шведами, так і зі слов'янами, то свою назву шведів вони перенесли і на слов'ян. Так, згідно з цією гіпотезою, слово “Русь” має північне, скандинавське походження. Цю так звану норманську теорію німецькі вчені обґрунтовували, спираючись на найдавніший східнослов'янський літопис “Повість минулих літ” (XI ст.), в якому літописець Нестор стверджує, що ім'я “Русь” прийшло з варягами зі Швеції, що слов'яни покликали варягів – “русь” княжити на їх землях.

Проти цієї норманської теорії виступили ряд істориків, у тому числі українські – М. Грушевський, М. Костомаров та інші. Вони наголошували на тенденційності Нестор-літописця, вказували на багато внутрішніх суперечностей в його розповіді. М. Грушевський, зокрема, вказує, що дійсно київські дружини в IX-X ст. склалися з місцевих людей та із захожих варягів, що були на службі у київських князів, проте це не мало бути підставою для літописця писати, що й саме ім'я руське прийшло з варягами зі Швеції. “У нас же Русю звалася Київщина, – пише М. Грушевський. – Здогад нашого старого літописця, що ім'я Русі було принесено з Швеції, варязькою дружиною, не справджується: у Швеції такого народу не знали, і шведів ніколи у нас цим іменем не називали. Звідки се ім'я взялося на Київщині, ми не знаємо й не будемо вгадувати. Але нам важно, що се ім'я тісно зв'язане з Києвом, і з того міркуємо, що звістки про Русь і руську дружину, які маємо у чужоземних джерелах IX і X ст., належать до Київської держави: до тих князів і дружин, котрих столицею був Київ”.

Інша гіпотеза проводить зв'язок між словом “Русь” та гідронімами Правобережжя (річка Рось, її притоки – Росна, Роставиця, Росава). Отже, дана гіпотеза стверджувала південно-східне, степове походження назви “Русь”.

Автори ще однієї концепції пов'язують слово “Русь” безпосередньо з назвами річок Рось і Росна.

Єдиної точки зору, висновку по цьому питанню нині немає. Проте, незважаючи на це, достовірним є те, що період східнослов'янської політичної й етнокультурної консолідації назва є “Русь” ототожнювалася з назвою “слов'яни”. З'ясовано також, що поняття “Русь” і “Руська земля” мали два значення - широке, стосовно всіх східнослов'янських земель, що увійшли до складу давньоруської держави, і вузьке, - що відноситься до південної частини цих земель у районі Середнього Подніпров'я.

Дослідники вважають, що до утворення “Русь” увійшли придніпровські руси (колишні поляни, які стали називати себе “руссю”), поляни (частина бувших полян, що утвердилися в районі Києва, які зберегли свою стару назву і за якими закріпилася назва “Поляни київські”) та сіверяни Подесення. Політичними центрами утворення “Руська земля” (або первинної Русі, Середньо-дніпровської, на відміну від Київської Русі) стали Київ, Чернігів, Переяслав.

Протягом VII – VIII ст. відбувалася подальша консолідація населення Середньодніпровської Русі, бурхливо розвивалося насичене військово-політичне, господарське та культурне життя. Свідченням цього є виникнення на кордонах Русі цілого ряду укріплених центрів – городищ-“градів”. Центром етнополітичної групи полян київських був Київ, центром Західних сіверян у Подесенні – Чернігів. Південні кордони захищало Пастирське городище. У сіверській землі, на березі Псла, виникло Битицьке поселення.

Крім Руської, Середньодніпровської Русі, у VII – IX ст. існували й інші великі об'єднання східнослов'янських племен. На південному заході таким об'єднанням був дулібо-волинський союз, на півночі - об'єднання кривичів, куди входили три союзи племен – кривичі псковські, смоленські та полоцькі.

Про існування у східних слов'ян великих політичних об'єднань повідомляють арабські письменники IX-X ст. (аль-Балхі, аль-Істаррі та інші). Вони говорять про три групи русів: одна - з містом Куябою (в ньому всі дослідники вбачають Київ), друга називалася “Славія”, третя – “Артанія”.

Східні слов'яни у другій половині I тисячоліття межували з численними кочовими племенами, що просувалися зі сходу на захід або осідали в Причорномор'ї та Приазов'ї: аварами, аланами, булгарами, хозарами, печенігами, мадярами. З аварами, хозарами, печенігами довелося східним слов'янам вести тривалу боротьбу. Особливо важкою була боротьба з Хозарією, центром якої був район нижнього Поволжя. Існувала хозарська держава у VII – IX ст. У ході боротьби з нею Лівобережжя підпало під гніт хазарів. Як свідчить літопис, певний час данину хозарам сплачували не лише сіверяни, а й київські поляни, які на кілька десятиліть у другій половині VIII ст. – на початку IX ст. потрапили в залежність від хозарів. Лише у 30-х роках IX ст. Давня Русь стає повністю незалежною від Хозарії.

Між східними слов'янами й аланськими та болгарськими племенами, які у VII – IX ст. переходили до осілості та займали південно-східні східнослов'янські землі, склалися переважно мирні стосунки. Частина аланів і болгар була асимільована слов'янами.

Таким чином, у другій половині I тис. н. е. йде інтенсивний процес суспільно-політичної та етнокультурної консолідації східних слов'ян, зародження і формування їх державності. Свідченням цього є виникнення перед державних об'єднань у VII – IX ст. (союзів племен), а також великих політичних об'єднань державного типу (“Руська земля” та інші).

5. Заснування Києва

Археологічні дослідження свідчать, що людські поселення на території сучасного Києва існували ще в часи пізнього палеоліту (близько 40-10 тис. років тому). Місця стоянок первісної людини виявлені в 1893 р. на Подолі, на колишній Кирилівській вулиці (Кирилівська стоянка). Досліджували її археологи В. Хвойка та П. Армашевський. Знайдено крем'яні знаряддя праці, вироби з кістки та рогу, кістки мамонта та інших тварин. Крім Подолу, пізньопалеолітичні стоянки виявлені на вулиці Протасів Яр (біля Байкового кладовища), Ярославів вал, у районі Караваєвих Дач, стоянки епохи мезоліту – у Пирогові, Чапаєвці та інших місцях. Населення періоду енеоліту (мідного віку) на території Києва було носієм трипільської культури (4-3 тис. до н. е.).

Населення, яке жило на території Києва у середині I тис. до н. е., мало обмін зі

скіфами та античними державами Північного Причорномор'я, а на початку нашої ери встановились інтенсивні торговельні зв'язки зі Східними провінціями Римської Імперії.

Предками давніх слов'ян, які згодом заснували Київ, є носії зарубинецької, або зарубинецько-корчуватської культури (III ст. до н. е. - I-II ст. н. е.), її пам'ятки (напівземлянкові поселення, безкурганні могильники) виявлено на території Києва і, зокрема, у селищі Корчуватому, звідки й походить одна з назв цієї культури. Цікаве поселення зарубинецької культури виявлено на Оболоні, у верхів'ях літописної річки Почайни.

Культура черняхівського типу на території Києва представлена могильниками на Старокиївській горі і Печерську, поселеннями на Замковій горі, вулиці Володимирській і в інших місцях. Серед пам'яток цієї культури знайдено також близько 6 тис. римських монет II-IV ст. н. е. Зокрема, ці заклади знайдено на Подолі, на території лікарні ім. І. П. Павлова, на території нинішньої Львівської площі (тут виявлено найбільший скарб, у якому було понад 4 тис. монет), Пам'ятки черняхівської культури, а також названі скарби свідчать про майнову нерівність у середовищі слов'ян цього періоду та про розвинуті торгові стосунки населення.

Названі археологічні пам'ятки кінця I тис. до н. е. і першої половини I тис. н. е. свідчать, що на території Києва розміщувалося більше десятка невеликих слов'янських поселень. У середині I тис. їх населення входило до складу антського східнослов'янського союзу племен.

Перша датована згадка про Київ міститься в літописі "Повість минулих літ" під 862 р. Але, як свідчать і письмові джерела і археологічні дослідження, цю дату не можна вважати початком виникнення міста. Початок цей знаходиться набагато раніше.

Про час заснування міста й етнічне походження його засновників в історичній літературі виникли різні гіпотези. Деякі дослідники в минулому пов'язували виникнення міста не зі слов'янами, а з сарматами, готами, гунами, аварами, норманами. Потрібно мати на увазі, що серед сучасних істориків української діаспори (О. Субтельний, О. Пріцак) побутують думки, згідно з якими виникнення Києва можна вважати досягненням не лише слов'ян, а результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії. Свого часу М. Ломоносов, М. Карамзін, пізніше – М. Грушевський, М. Костомаров, Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаків, П.П. Толочко у своїх працях обґрунтували висновок, що Київська Русь, Київ виникли у результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен на етапі розкладу первісного суспільства і виникнення соціально-класових відносин. Зміни в суспільному ладі східних слов'ян, викликані ростом продуктивних сил у землеробстві, розвитком ремесла, обміну, розпочалися ще в III-IV ст. Замість патріархально-родової общини з'являється сусідська. Центрами влади князів, старших "дружинників" стали укріплення-городища. Так, поступово, у процесі суспільного поділу праці й соціальної диференціації виникали гради-міста.

Що ж зазначає літопис? "Повість минулих літ" говорить про трьох братів – Кия, Щека, Хорива та сестру їх Либідь, які заснували в землі полян місто. На думку частини вчених, літописне оповідання про заснування Києва відповідає цілком реальним історичним подіям.

Щодо етнічної та соціальної належності Кия та його соціального становища, літописець Нестор стверджує, що він був представником князівської верхівки племені полян. Про це говорять й інші літописи, за виключенням новгородського, згідно з якими Кий був перевізником через Дніпро. М. Грушевський, узагальнюючи свідчення літописів, крім новгородського, пише: "Інші літописці казали, що Кий з братами Щеком і Хоривом поставили перший городок, перше укріплення на місці Києва і назвали його іменем старшого брата: Кий жив на Старім городі (де Десятинна церква), а Щек над Кирилівською вулицею (де були найстарші оселі людські) і ся гора звалася Щекавиця (тепер гора Скавика); третій брат жив на третій горі, що звалася Хоривицею (не знати саме де), а річка Либідь під Києвом мовляв прозвалася від сестри їх Либіді. Для охорони брати поставили собі спільними силами городок на горі, де сидів Кий і назвали його Києвом. І від них пішли полянські князі – "рід їх держав княженне у полян".

Археологічні матеріали першої половини I тис. н. е. засвідчили таку тенденцію. Поселення, які з'явилися на території майбутнього Києва в останніх століттях до н. е., досягають найвищого розвитку в II – III ст. н. е., після чого поступово життя їх гасне. Археологічні знахідки IV ст. зустрічаються дуже рідко, а знахідки першої половини V ст.

практично не знайдені. Можливо це була якась хронологічна пауза в заселенні київського регіону, викликана в час великого переселення народів нашествиями на слов'янські землі кочівників (гунів).

Безперервний розвиток Києва, як свідчать археологічні джерела, почався наприкінці V – на початку VI ст. Вихідною територією його була Замкова гора. Також у V – VII ст. були заселені Старокиївська гора, Детинка, частина Подолу. Саме в цьому районі спостерігається найбільше зосередження знахідок третьої чверті I тис. н. е. На Старокиївській горі в 1908 р. виявлено залишки давнього, обнесеного валом і ровом городища. На підставі уламків глиняного посуду так званого корчацького типу його відносять до V – VI ст., тобто до часу слов'янського князя Кия (дослідники вважають, що до спорудження фортеці на Старокиївській горі резиденція Кия розміщувалася на Замковій горі).

Виникнення Києва, як і інших слов'янських міст, співпало із зародженням ранніх форм державності. Саме в середині I тис. н. е. виникли східнослов'янські союзи племен. І Київ на початку другої половини I тисячоліття став важливим адміністративно-політичним центром Полянського союзу племен.

Важливими факторами, що спричинили виникнення Києва, були виключно сприятливі географічні умови київської території. Розташування міста в середині течії Дніпра, поблизу впадіння Десни у Дніпро зумовило його значення як торговельного та стратегічного центру східнослов'янського світу, як центру міжплеменних контактів. Перебуваючи на межі ряду союзів племен (древлян, сіверян, полян, уличів), з їх різними культурами, Київ засвоював усі передові культурні елементи, що забезпечило його швидкий соціально-економічний розвиток. Крім того, у топографічному плані територія Києва не має собі рівних в Подніпров'ї. З усіх боків вона оточена природними рубежами. Круті та високі береги Дніпра піднімалися на 80 м. над його рівнем. З боку поля територію Києва оточувала ріка Либідь, що була серйозною перепоною для ворогів. Велику роль грали й невеликі річки, що впадали в Либідь (Хрещатик, Клов) і Дніпро (Почайна, Глибочиця, Киянка), які разом з численними ярами створювали велику кількість природних укріплених гір (Замкова, Старокиївська, Детинка, Щекавиця, Лиса). Крім того, Київ мав першокласну річкову гавань - річку Почайну.

Важливим етапом у дальшому розвитку Києва були кінець VI – IX ст., коли почало формуватися і склалося державне об'єднання - Руська земля, або Середньодніпровська Русь. (Як уже було сказано, назва "Руська земля" спочатку вживалася тільки стосовно Середнього Подніпров'я і лише згодом поширилася на всі землі східних слов'ян). У період існування цього об'єднання, коли йому довелося вести боротьбу з Хазарією (VIII – IX ст.) і на певний час втратити незалежність, саме Київ (місто київських полянських русів) стає центром консолідації усіх середньодніпровських слов'ян, що раніше входили до конфедерації "Руська земля". Під захист Києва та його князів стікається населення спустошених південних і східних окраїн - селяни, ремісники, воїни-дружинники. Поступово Київ і його князь стає символом захисту населення, символом єдності Середньодніпровської Русі, а не пізніше кінця VIII ст. руси з центром у Києві домінують серед усіх племен, головні ріки яких текли до Києва: над древлянами (Ірпінь, Тетерів), дреговичами (Прип'ять, Дніпро), радимичами (Сож), сіверянами (Десна, Дніпро). Тут, проте, потрібно мати на увазі, що захист і покровительство Києва поєднували з тим, що київські русичі, пануючи над оточуючими їх, залежними від них слов'янськими об'єднаннями, брали з них данину, утверджували своє панування над ними.

Залежність Руської землі від Хазарії, з одного боку, сприяло залученню київських русичів до системи східної торгівлі, розвитку товарно-грошових відносин, з другого – сприяла мобілізації сил і концентрації коштів у руках поляно-руської верхівки і київського князя в умовах постійної загрози з боку хазарів. Усе це вело до неминучого конфлікту слов'янської держави з хазарським Каганатом, до ствердження незалежності Русі, що сталося в 30-х роках IX ст.

Приблизно з середини IX ст., коли вже можна говорити про Русь Київську, політично незалежну, у літописі починається послідовний виклад династичної історії Київської Русі. Під 862 роком літописець називає київськими князями Аскольда й Діра.

На думку дослідників, вони були останніми князями зі слов'янської династії, початок якої поклав Кий.

У IX ст. Київ стає політичним центром східнослов'янських племен, столицею великої

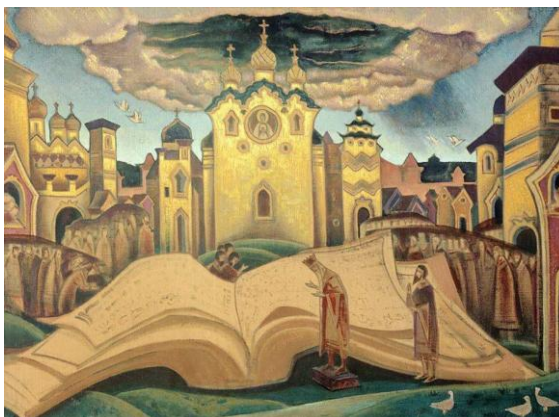
ранньофеодальної держави - Київської Русі.

Таким чином, виникнення Києва - одного з найдавніших слов'янських міст - може бути віднесено до середини I тис. н. е. Воно стало результатом взаємодії соціально-економічних, політичних та етнічних процесів, що протікали у Середньому Подніпров'ї. У 1982 р. було відзначено 1500-ліття заснування Києва.

Дослідження стародавньої історії України дає підстави стверджувати, що український народ – автохтон на своїй землі. Його далекі предки жили на ній, починаючи з доби неоліту та їх переселень з відривом від первісного етнічно-територіального коріння (на відміну від багатьох інших народів, що в силу різних причин мігрували, переселялися).

Український народ успадкував неолітичну трипільську культуру, культуру кіммерійців, скіфів, сарматів та інших народів. Проте вплив зовнішніх, привнесених культур племен і народів, що протягом тисячоліть населяли українські землі, ніколи не перемагав корінного, природного начала – культури самобутньої спільності, що поступово оформилася в українську.

На всіх етапах формування протоукраїнців територіальним ядром цього складного процесу виступало Подніпров'я. Саме тут у середині I тис. н. е. проходить процес формування державності у східних слов'ян, який завершився утворенням у IX ст. ранньофеодальної держави – Київської Русі.

Тема II. Київська Русь та її місце у світовій історії

1. Утворення та розквіт Київської Русі: політичний устрій, економічний розвиток, суспільна організація та зовнішня політика .
2. Політична роздробленість Київської Русі та її наслідки.
3. Галицько-Волинська держава – правонаступниця та спадкоємиця Київської Русі.
4. Київська Русь у світовій історії.

1. Утворення та розквіт Київської Русі: політичний устрій, економічний розвиток, суспільна організація та зовнішня політика

Державотворення – це результат поєднання соціально-етнічного і етнокультурного розвитку народу в певний історичний період. Саме з цього погляду і можна науково об'єктивно дослідити генезис формування давньоруської державності.

Давньоруська держава утворилася наприкінці IX ст. н. е. у результаті об'єднання східнослов'янських племен. У VI – VIII ст. на основі розкладу родоплемінної системи на Східноєвропейській рівнині утворюється ряд союзів слов'янських племен, які еволюціонували у протодержавні утворення – племінні князівства, серед яких виділялися об'єднання дулібів і полян.

Автор “Повісті минулих літ” свідчить, що слов'яни поділялися на 14 племен. Слов'янські союзи племен були чітко вираженими етносоціальними та етнокультурними спільностями.

Політична консолідація племінних союзів, їх економічний розвиток, соціальна диференціація населення, зростання ролі й посилення впливу еліти - все це сприяло виникненню племінних князівств, які на півдні почали утворюватись у VIII, а на півночі – у IX століттях. Ці князівства були додержавними об'єднаннями. Вони стали фундаментом Київської держави, що створювалася в процесі їх підкорення з боку Київського князівства або входження до нього племінних князівств, які визнали над собою владу київського князя. У VIII – середині IX ст. у середньому Подніпров'ї сформувалось державне об'єднання – Руська земля. Етносоціальним і політичним її осередком, навколо якого почала формуватися Давньоруська держава, було Київське князівство Аскольда. Давньоруська Київська держава утворюється в останній чверті IX ст. Хронологія дозволяє стверджувати, що Давньоруська держава пішла з півдня, значно випередивши аналогічний процес на півночі. Засновником Київської держави вважають князя Олега. За Олега започатковується процес державотворення, вдосконалюються управлінські структури, судочинство, посилюється збирання данини з князівств на користь держави. Державницькі процеси продовжували всі наступні князі: *Ігор (912-945 рр.)*, *Ольга (945 – 964 рр.)*, *Святослав (964 – 972 рр.)* та ін.

Процес державотворення був законодавчо закріплений адміністративною реформою князя Володимира Красне Сонечко (980 – 1015 рр.), яка перетворила князівства у невід'ємні частини єдиної великої європейської імперії, що називалася Київська Русь. Складовою частиною формування Давньоруської держави стало приєднання неслов'янських племен. Це була, в основному, мирна колонізація, у процесі якої неслов'янські землі заселялися і освоювалися слов'янами.

У перші роки формування Київська Русь була надплемінною державою. З часом вона перетворилась на державу територіальну. У цьому процесі змінювались і форми державності – спочатку це була дружинна державність, за часів князювання Володимира Великого та його адміністративної реформи – ранньофеодальна, великокнязівська, монархічна держава, в якій дружина перестала відігравати свою привілейовану попередню роль і при Ярославі Мудрому перетворилася на військову силу.

Про монархічний характер держави свідчить те, що поступово із набуттям спадковості великокнязівська влада стає одноосібною. На чолі держави стояв Великий князь київський – власник усієї землі, тобто найбільший феодал. При ньому діяла рада світлих і великих князів (вожді племінних князівств) і великих бояр – князівська верхівка, що разом з Великим князем уособлювала державну владу у Київській Русі. Адміністративне управління державою Великий князь, як і місцеві князі, здійснювали за допомогою значного чиновницького апарату – посадських, тисяцьких, соцьких, мечників та інших служилих людей.

Збройні сили Давньоруської держави склалися з власної дружини Великого князя, а також дружин підлеглих йому князів і бояр.

У політичному розвитку Київської Русі неабияку роль відігравав інститут віче як своєрідний показник поєднання великокнязівської авторитарно-монархічної влади з демократизмом. Про віче у літописах залишилося дуже мало відомостей, що й породило різні трактування його природи. Важко нині остаточно визначитися у цій проблемі, але демократизм віче підтверджується, зокрема, вигнанням за його рішення із Києва Великого князя Ізяслава Ярославовича після поразки у битві з половцями. Незаперечно відомо лише те, що з часом віче стало своєрідним органом боротьби великого боярства проти князів.

Розмірковуючи про державний устрій Київської Русі, слід згадати про її столицю, що нею в X ст. стає місто Київ, загальна територія якого сягала майже 400 га, а населення – приблизно 50 тис. осіб. Як на той час це було велике місто. У XIII ст. у такому центрі середньовічної Європи, як Лондоні мешкало 30 тис. осіб, у Гамбурзі та Гданську – по 20 тисяч мешканців. До того ж давній Київ був містом з високо розвинутими ремеслами, писемністю та архітектурою.

Київська Русь мала свою символіку у вигляді тризуба. Уперше його зображення знаходимо на печатці князя Святослава, сина Ігоря. На монетах цей знак почали карбувати при *Володимирі Великому* (Красному Сонечку). Згодом він стає фактичним гербом Київської Русі. Останнім з князів, хто додержувався тризуба, був Ярослав Мудрий. Його сини використовували двозуби. На деякий час тризуб повертає із забуття Володимир Мономах, а потім з розпадом Київської Русі цей знак поступово витісняється з Київської держави. Щодо прапора, слід зазначити, що донині не відомо жодного прапора Київської Русі. З XIII ст. жовто-блакитний прапор стає переважним на західноукраїнських землях. Але поєднання цих кольорів сягає далеких глибин української історії. Наочне свідчення цьому – кольорові композиції давньоруських літописів “Слово о полку Ігоревім”, “Ізборник Святослава”, “Кенігсберзький літопис” та ін. Це дає підстави стверджувати історичну традицію поєднання синього та жовтого кольорів і на прапорах Давньоруської держави.

Внутрішня політика київських князів передусім полягала в об'єднанні всіх східнослов'янських і неслов'янських земель, створенні та зміцненні держави, збройних сил, виробленні, необхідних для зміцнення і збереження держави феодально-правових норм. Значне посилення Київської держави відбувається за князювання Володимира Святославича (980 – 1015 рр.) – вона стає однією з найбільших імперій Європи. Найголовніше досягнення Володимира – запровадження 988 року християнства на Русі. Згодом і сама церква стає державним атрибутом. Християнство сприяло зміцненню політичної єдності давньоруських земель і ліквідації племінної відокремленості, зближало Київську Русь з європейськими країнами, зміцнювало її позиції на міжнародній арені, істотно вплинуло на розвиток духовного життя.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (1019 – 1054 рр.). Багато уваги Ярослав Мудрий приділяв зміцненню християнства. За його розпорядженням Київським митрополитом було призначено відомого громадського та культурного діяча Іларіона. З ім'ям Ярослава пов'язано створення першого писаного зведення законів Київської Русі, пам'ятки руського права – “Устава Ярослава”, або “Руської правди”, яка регламентувала феодальні відносини в державі. Значну увагу Ярослав приділяв розвитку культури та освіти. За часів Ярослава Мудрого при Софійському соборі у Києві була заснована перша на Русі бібліотека. У Київській Русі були добре відомі музичне та театральне мистецтво, знання з основних правил арифметики, геометрії, географії.

Розвиток східнослов'янської культури знайшов своє втілення в монументальних пам'ятках зодчества Київської Русі. Це передусім Десятинна церква Богородиці, побудована Володимиром наприкінці X ст. Чудовим пам'ятником архітектури давньокиївської пори є величний Софійський собор, побудований 1037 р. Ярославом Мудрим. Гордістю Києва був двоповерховий князівський палац, прикрашений мармуром, мозаїкою та фресками. За часів Ярослава збудовано знамениті Золоті ворота, повністю відтворені у 1982 р. на честь святкування 1500-річчя Києва. Серед інших архітектурних пам'яток слід назвати Софійські собори в Новгороді й Полоцьку, Спаський – у Чернігові та ін.

Провідною галуззю економіки Київської Русі було сільське господарство, особливо землеробство. На той час були відомі такі землеробські знаряддя, як плуг, борона, рало, заступ, мотика, серп, коса, сокира тощо. У лісових районах широко застосовували підсічну систему землеробства. Хліб молотили ціпом, який майже зберіг свій вигляд донині.

Головними сільськогосподарськими культурами були жито, пшениця, просо, ячмінь, овес з поступовим вдосконаленням землеробства виникла система парів з двопільними сівозмінами. У Київській Русі був досить поширений такий вид сільськогосподарської діяльності, як скотарство.

Серед промислів особливо розвинутими були мисливство, рибальство і бортництво. Мисливство не лише годувало людей, а й давало сировину на ринок. Існувала приватна власність на угіддя; водночас були такі угіддя, що належали сільській общині.

Далеко по світах славилась Київська Русь ремісництвом, у якому головне місце належало обробці металів. Великими центрами з виробництва чорних металів були Київ, Новгород, Смоленськ, Галич, Вишгород. Тут вироблялось понад 150 назв різної продукції, у тому числі 16 видів зброї, 46 ремісничих знарядь, 38 предметів домашнього вжитку і т. ін. Особливо високого рівня досягло ковальське мистецтво. Причому під словом “коваль” розуміли не лише тих, хто мав справу із залізом, а й тих, хто працював із золотом, сріблом, міддю. Високої якості досягло в руках київських умільців складне виробництво “перегородчастої” емалі. Ґрунтовно володіли руські ювеліри мистецтвом зерні, черні, філіграні. Широкого розвитку набуло скловиробництво, гончарство, чинбарство, кравецтво, будівельна справа тощо.

З ряду галузей – техніки емалевого виробництва, золотого розпису на міді, скані, черні – давньоруські майстри посідали провідне місце в Європі.

Яскравим свідченням високого рівня економічного розвитку Давньоруської держави була внутрішня і зовнішня торгівля, що велась, як правило, через ринок місцевого, і загальнодержавного характеру. Ринки були тимчасові й постійні (погости). Торгівля зумовила появу значного прошарку купців, виникнення торгових корпорацій.

Значно більше літописи та мандрівні вчені розповідають про зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі Х – першої половини XIII ст. Ці джерела засвідчують три шляхи торгових зв'язків Русі з іншими країнами: Грецький, Соляний і Залозний. Першим Русь підтримувала торговельні зв'язки з Північними країнами і Візантією, другим – Подніпров'я зв'язувалось з Галицькою землею, третій проходив від Подніпров'я до Азовського моря і далі на Кавказ. Київська Русь торгувала не лише з сусідами, а й з далекими державами Сходу і Заходу – Арабським Сходом, Хозарським каганатом, Волзькою Булгарією, скандинавськими і центральноєвропейськими країнами. Київ був перехрестям торгових шляхів: русичі вивозили на зовнішні ринки пушнину, мед, віск, зброю, ремісничі вироби, шкіру і т. п. Ввозила Русь золото, олово, свинець, мідь, тканини, вино, олію, посуд, предмети християнського культу.

Головними платіжними засобами внутрішньої і зовнішньої торгівлі Русі IX – XI ст. були іноземні монети. При Володимирі з'явилися срібні злитки – гривні масою 95 –197 г., карбували також срібляники та златники. Відповідно до головного напрямку розвитку господарства у Київській Русі формувалась соціальна структура. Основною масою населення були феодально залежні селяни, відомі на Русі як люди, смерди, закупи, рядовичі, холопи, а також їхні господарі – феодалі. У Х – XIII ст. на Русі з поглибленням процесів феодалізації, з одного боку, ускладнювалась ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі, бояри та дружинники, з другого, – активно відбулась диференціація феодально залежного населення.

Розвиток ремісництва й торгівлі, виникнення прошарку купців і ремісників, самий характер виробництва зумовлювали появу міст, спочатку як центрів ремісництва і торгівлі, а з часом – політичних, релігійних і культурних центрів. Перші відомості про міста (гради) належать до IX ст. “Повість минулих літ” називає вже понад 20 міст, у тому числі Київ, Новгород, Переяслав, Білгород, Вишгород, Любич, Смоленськ, Псков, Ладогу та ін., а на середину XIII ст. уже налічувалось близько 300 міст. У соціальному складі міського населення чітко виділяються дві основні групи: міські низи та міська аристократія.

На міжнародній арені авторитет Київської Русі зріс до рівня найпровідніших країн середньовіччя, з нею змушені були рахуватися такі могутні держави, як Візантійська імперія

та Арабський халіфат.

З Візантією взаємовідносини були складними. З одного боку, Київська Русь підтримувала з нею тісні торговельні, культурні й політичні зв'язки, з іншого, молодій державі нерідко доводилось силою зброї відстоювати свої права. Це зумовлювалось тим, що Візантія, маючи 120-тисячну армію і підкоривши понад 20 народів, проводила політику, спрямовану на послаблення Русі та ліквідацію її зовнішньополітичної самостійності. Найгострішою була боротьба за обмеження торговельних зв'язків Київської Русі та сфер її впливу у Причорномор'ї. Спірні питання між Візантією і Руссю вирішувались на основі "Закона руського".

Міжнародні відносини Київської Русі значно розширила княгиня Ольга. Вона встановила тісніші зв'язки з Візантією, зокрема й прийнявши християнство. Активізувались дипломатичні стосунки Київської Русі з Німецькою імперією, про що засвідчив обмін посольствами між двома державами.

Значно розвинулась зовнішня політика Київської Русі за князювання Святослава, який зайняв великокняжий престол 965 р. З його ім'ям пов'язані найяскравіші сторінки воєнної історії Київської Русі. Більшу частину свого життя, як зазначалося, Святослав провів у походах і війнах. Перші вдалі походи Святослава на Схід проти Хозарського каганату і болгар закінчилися розширенням і зміцненням східних кордонів, зосередженням у руках князя контролю над торговельними шляхами по Волзі, Дону, Керченській протоці, створенням реальних можливостей для торгівлі з багатими країнами Сходу. У 968 році Святослав організував похід проти Дунайської Болгарії, майже всю її підкорив, зайнявши по Дунаю близько 80 міст. Друга балканська кампанія для Святослава була невдалою і закінчилася підписанням у 971 р. миру. За часів князювання Святослава Київська Русь зміцнила відносини також з західноєвропейськими країнами – Чехією, Польщею, Німеччиною.

Трагічно закінчилось життя Святослава. Навесні 972 р. печеніги напали біля Дніпровських порогів на військо Святослава, розгромили його, а князя вбили. За свідченням літописця, печенізький князь наказав обкувати череп Святослава золотом і використовував його як чашу.

Князь Володимир, був дуже сильним і войовничим правителем, у відносинах з сусідніми державами спирався на активні дипломатичні контакти, застосовував традиційну для того часу практику династичних шлюбів. Його політика сприяла значному посиленню зв'язків з найвпливовішими країнами Європи, зростанню авторитету Київської Русі на міжнародній арені, особливо після хрещення Русі. Значно зміцнилися за князювання Володимира добросусідські відносини з Польщею, Угорщиною, Чехією.

За князювання Ярослава Мудрого становище Київської держави на міжнародній арені характеризувалося стабільністю. Зовнішньополітична діяльність Ярослава спиралася насамперед на слово дипломата, а не на меч воїна. У досягненні своєї мети він використав західноєвропейський досвід династичних зв'язків. Зокрема відбулося подальше зближення Київської Русі з Польщею завдяки шлюбові польського короля Казимира з сестрою Ярослава Марією Доброневою. Водночас польський король Казимир видав заміж за сина Ярослава Ізяслава свою сестру. Другого свого сина Ярослав оженив на сестрі трірського єпископа. Тісні зв'язки були встановлені зі скандинавськими країнами: сам Ярослав одружився з дочкою норвезького короля Олафа – Іриною, а дочку видав заміж за норвезького принца, у майбутньому короля Геральда. Ще тісніші династичні зв'язки зумів зав'язати Ярослав з Францією, віддавши заміж за французького короля Генріха I свою дочку Ганну, яка після смерті чоловіка стала королевою-регентшою при малолітньому сині. Складнішими були взаємовідносини Ярослава з Візантією.

Княжіння Ярослава Мудрого стало вершиною міжнародної політики, авторитету і сили Київської Русі, яка зайняла почесне місце серед великих країн Європи.

2. Політична роздробленість Київської Русі та її наслідки

Зі смертю Ярослава Мудрого у 1054 р. розпочався новий період в історії Київської Русі – період феодальної роздробленості. Щодо її причин в історіографії існують різні погляди.

Більшість істориків стверджує, що головною причиною цього процесу став соціально-економічний розвиток Київської Русі, економічне і політичне зміцнення окремих князівств, посилення місцевої феодальної знаті, створення нових політичних і культурних центрів. Поширення великого феодального землеволодіння зумовлювало зростання відцентрових тенденцій з боку окремих областей Давньоруської держави, зміцнення сепаратистських прагнень місцевих князів. Ці прагнення активізувалися зростанням економічної могутності князівств, які в умовах господарської замкненості все більше відособлювалися від центру і прагнули незалежності.

М. Грушевський та його послідовники вважали, що головним чинником розпаду Київської Русі стала боротьба спадкоємців за великокняжий стіл і їх настирливе бажання до створення окремих, незалежних одна від одної земель. На думку вченого, цей процес тривав майже два століття, після Ярослава Мудрого. Перший період роздробленості, за М. Грушевським, закінчується князінням Мстислава Великого (1132 р.). Це етап боротьби двох тенденцій у відносинах між князями: першої – сепаратистської, автономістської, другої – централістської до об'єднання зусиль у боротьбі із зовнішніми ворогами, передусім половцями. Після смерті Мстислава настає другий період, що тривав до монголо-татарської навали. Це період безпосередньо феодальної роздрібненості, повного ослаблення й занепаду Києва, формування біля нових центрів на іншому політичному ґрунті нових сил і впливів. Переломним моментом в існуванні Київської Русі М. Грушевський вважав 1169 р., коли Володимиро-Суздальський князь Андрій Боголюбський повністю сплюндрував Київ.

Усі причини розпаду Київської Русі досить вагомі, але лише їх комплексний взаємовплив і вплив на історичні процеси, що відбувалися в Київській Русі, зумовили перемогу сепаратизму над централізмом, а отже, і загибель Давньоруської держави.

Останню спробу об'єднати Руські землі й відновити колишню велич держави зробив **ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1113 – 1125 РР.)**. На деякий час йому вдалося об'єднати князівства у могутню державу. Він створив могутні військові сили, зміцнив зв'язки Києва з іншими князівствами, обмежив свавілля феодалів, виступив на захист народу, суворо спинив спроби непокори, зміцнив міжнародне становище Київської Русі.

Після смерті Мономаха його справу продовжив син *Мстислав Великий (1125 – 1132 рр.)*. Йому ще на досить короткий час вдалося підтримати єдність руських земель.

Після смерті Володимира Мономаха і Мстислава сепаратизм бере верх над традиціями централізму. У XII ст. на політичній карті Русі з'являються 15 незалежних та ще й "великих" князівств (земель), п'ять з яких – Київське, Переяславське, Чернігівське, Володимир-Волинське і Галицьке – перебували у межах сучасної території України. З часом і ці князівства продовжували дробитися. У кожного з них з'являлися свої невеликі князівства-васали. На початок XIII ст. кількість князівств сягнула 50.

На цей час серед північних князівств вирізнилась тенденція до єдності, створення спільного сильного центру, що зумовило заснування міцної централізованої влади навколо Москви .

Отже, феодальну роздробленість спричинили кілька факторів: велика територія держави та етнічна неоднорідність населення; зростання великого феодального землеволодіння; відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади; зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру і поява поліцентрії у зовнішній торгівлі; посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.).

Припинення існування Давньоруської держави було пришвидчене монголо-татарською навалою. Монгольська держава утворилася наприкінці XII – на початку XIII ст. у результаті об'єднаної політики монгольського хана Темучіна. У 1206 р. йому було надано титул Чингізхана (самодержавного володаря). Монгольське нашествя на Русь розпочалося 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилось військо онука Чингізхана – Батия. Навесні 1238 р. монголо-татари вторглися у Південну Русь, захопили Чернігів і Переяслав. Слідом за цим у 1239 р. один з полководців Батия Менгухан з військом підійшов до Києва, але взяти його не наважився. Через рік величезна орда Батия підійшла до Києва і оточила місто. Загарбання Києва почалося з Лядських Воріт. Лише на другий день війську Батия вдалося прорватися в місто біля Софійських воріт і вдертися до самого центру. Останнім

оплотом киян стала Десятинна церква, де було знищено та під стінами якої поховано безліч киян. Героїчна оборона Києва тривала з вересня до початку грудня 1240 р. Оволодівши містом, монголо-татари фактично знищили його. Після розгрому Києва частини монголо-татар під командуванням Батия рушили на Володимир і Галич, інші загопи напали на південно-західні райони Русі. Криваві сліди полишила по собі монголо-татарська навала на землях давніх Русі, Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії. Своїми мужністю і героїчним опором слов'яни не лише зупинили монголо-татарську орду, перетнувши їй шлях на Захід, а й змусили її повернути 1242 р. назад у пониззя Волги, в місця заснування Золотої Орди. З цього часу Давньоруська держава припиняє своє існування, і на Русі на 238 років встановлюється іноземне іго.

Наслідки завойовницьких руйнівних походів монголо-татар були катастрофічними для слов'янських земель: відбулися руйнація та падіння міст, занепад ремесел і торгівлі, нечувані демографічні втрати, знищення значної частини феодальної еліти та ін.

Послаблення обороноздатності Русі призвело до того, що у XIV – XV ст. південні та західні руські землі опинились у складі Литовського князівства та Польського королівства, а Північно-Східна Русь та Новгородська земля залишаються під владою Орди.

3. Галицько-Волинська держава – правонаступниця та спадкоємиця Київської Русі

Велика історична заслуга у боротьбі проти монголо-татар, спробах відродження єдиної держави належить Галицько-Волинському князівству, що стало безпосереднім спадкоємцем і правонаступником Київської Русі. Особливістю його історії було формування не внаслідок розпаду Давньоруської держави, а з огляду на внутрішні причини розвитку його території.

Тут ще до Київської Русі місцеві феодалі зуміли об'єднати землі, населені дулібами, тиверцями, білими хорватами, волинянами та іншими племінними структурами. Два князівства – Галицьке і Волонське – мали вдале географічне розташування, мало доступне для кочівників – передгір'я Карпат і великі лісові масиви Волині.

Наприкінці X ст. Володимир Великий (Красне Сонечко) відвоював Волинь і Галичину у поляків і приєднав до Київської Русі; столицею Волині зробив місто Володимир, столицею Галичини – Галич.

Аристократія Волинського князівства, на відміну від Галицького, була більш схожа на бояр основної частини Київської Русі. Сформована переважно з дружинників, вона залежала від князя і тому виступала прибічницею централістської ідеї державного будівництва. Сепаратистські настрої галицького боярства зумовили те, що саме Галичина першою з усіх князівств відокремилася від Київської Русі. Це сталося у 1124 р. при галицькому князі Володимирові, який зумів, зміцнивши князівство, протистояти домаганням київських князів. Ще стійкішим і багатшим зробив князівство його наступник Ярослав Осмомисл (1153 – 1187 рр.).

Волинське князівство ще деякий час перебувало у складі Київської Русі і лише після смерті Володимира Мономаха набуло самостійності. У ньому закріпилася старша лінія Мономаховичів, які не полишили таємної думки про оволодіння Київським столом. Лише з приходом на князювання Романа Мстиславича відбувається поворот у бік Галичини. У 1199 р. Роман Мстиславич, спираючись на дружинників, дрібних бояр і міщан, об'єднав Волинську землю з Галичиною і утворив Галицько-Волинську державу. Вона стала українським політичним центром, що його втратив Київ. Створивши Галицько-Волинську державу, Роман Мстиславич плекав ідею об'єднання навколо неї князівств Київської Русі та відновлення єдиної могутньої держави. На початку XIII ст. він оволодів Києвом і Переяславом. У 1205 р. Роман Мстиславич загинув у поході проти польських князів, залишивши по собі двох малолітніх синів – Данила і Василька.

Під впливом сепаратистських дій галицьких бояр Галицько-Волинська держава розпалася на два самостійні князівства.

З досягненням повноліття Данило і Василько продовжили справу батька. Поступово оволодівши Волинню, розпочали боротьбу з угорцями за звільнення Галичини, а також з

боярським самоуправством. Перемігши супротивників, вони у 1238 р. відновили велике Галицько–Волинське князівство.

Невдовзі Данило Галицький організував похід на Схід, оволодів Києвом і відродив ідею об'єднання розрізнених земель у єдину Київську державу. Однак це був лише короточасний успіх. Великою перешкодою в справі зміцнення Галицько-Волинської держави стали монголо-татари. На початку 50-х років XIII ст. Данило Галицький оголосив і мав очолити Хрестовий похід проти монголо-татар. Він і закликав до участі у ньому християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Померанії та інших країн. Щоб посилити свій авторитет в антиординській коаліції, він погодився на прийняття королівського титулу. Проте плани виявилися нежиттєздатними.

Своїми діями Данило Галицький викликав велике незадоволення Орди. У 1254 р. монголо-татари розпочали наступ на Волинь, але зазнали поразки і змушені були відступити. 1258 р. на допомогу раті хана Куремси прийшла величезна рать воєначальника Бурундая. Під натиском Орди, не сподіваючись на будь-яку допомогу, Данило Галицький, і його брат Василько були змушені підкоритися і виконати ультиматум нападників. Згідно з ним знищувалися фортифікаційні споруди у Львові, Кремінці, Луцьку, Володимирі, укріпленим залишався один Холм. Ці події стали убивчими для Данила Галицького і в 1264 р. його не стало.

Мужність, великий державницький хист Данила Галицького народне піднесення, не змогли повалити монголо-татарське іго. Руське людство стогнало під владою Золотої Орди.

Таким чином, велика історична заслуга в боротьбі проти монголо-татар, спробах відродження єдиної держави належить Галицько-Волинському князівству, що стало безпосереднім спадкоємцем і правонаступником Київської Русі. Особливістю його історії було формування не внаслідок розпаду Давньоруської держави, а з огляду на внутрішні причини розвитку його території.

Хоробрість, великий державницький хист Данила Галицького, народне піднесення, не змогли повалити монголо-татарське іго. Але своїми мужністю і героїчним опором слов'яни зупинили монголо-татарську орду, перетнувши їй шлях на Захід.

Послаблення обороноздатності Русі призвело до того, що у XIV – XV ст. південні та західні руські землі опинились у складі Литовського князівства та Польського королівства, а Північно-Східна Русь та Новгородська земля залишилися під владою Орди.

4. Історичне значення Київської Русі

Київська Русь – могутня європейська держава – відіграла величезну роль як в історії України, так і у світовій історії. Вона започаткувала державність, традиції якої стали взірцем для багатьох поколінь українського народу у боротьбі за незалежність. Ця боротьба врешті – решт привела до перемоги – створення в ХХ ст. суверенної держави України.

З історії Київської Русі слід взяти великий урок: лише єдність народу та могутність держави є запорукою успішного вирішення історичних завдань розбудови демократичного громадянського суспільства.

Об'єднавши під своєю владою східних слов'ян, Давньоруська держава врятувала їх від знищення та поневолення з боку інших держав і народів. Створення єдиної централізованої держави Київської Русі сприяло швидкому розвитку виробничих сил, прогресові у землеробстві, ремісництві, торгівлі, заснуванні великих міст.

У надрах Давньоруської держави виникли та розквітли мова, писемність, література, мистецтво та архітектура, які стали початком розвитку духовного життя та культури українського, білоруського і російського народів.

Київська держава на Сході Європи відіграла ту саму роль, що її в Західній Європі відіграла імперія Карла Великого. Упродовж 200 років вона заступала шляхи східним степовим кочівникам, рятуючи Візантію і Західну Європу від поневолення.

Велике історичне значення Київської Русі полягає і в тому, що вона виступала східним форпостом європейського християнського світу, сприяла розвитку широких торговельних зв'язків з Візантією, Угорщиною, Німеччиною, Швецією, Норвегією, Францією, Англією, Польщею, Чехією та Болгарією.

Водночас не менш важливим і повчальним уроком є негативний історичний досвід Київської Русі, пов'язаний з її роздробленням на окремі князівства та уділи. Міжкнязівські чвари та міжусобні війни поступово знесли Русь, і вона, не витримавши монголо-татарської навали, зійшла з історичної сцени.

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ.....	3
ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ.....	4
ВСТУП.....	6
Тема I. Стародавня Україна.....	6
Тема II. Київська Русь та її місце у світовій історії.....	6
Тема III. Українські землі в XIV – XVIII ст.....	7
Тема IV. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.).....	8
Тема V. Українська національно-демократична революція. Відродження державності українського народу (1917-1921 рр.).....	8
Тема VI. Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.).....	9
Тема VII. Україна в роки Другої світової війни.....	10
Тема VIII. Повоєнна відбудова та розвиток України в 1945–1991 рр.....	10
Тема IX. Україна – незалежна держава (кінець 80-х рр. XX ст. – початок XXI ст.).....	11
КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ	
Тема I. Стародавня історія України.....	12
1. Первісна епоха.....	12
2. Державотворчі традиції на території України.....	15
3. Стародавні слов'яни.....	18
4. Східні слов'яни. Союзи слов'янських племен у VI–IX ст.....	22
5. Заснування Києва.....	30
Тема II. Київська Русь та її місце у світовій історії.....	36
1. Утворення та розквіт Київської Русі: політичний устрій, економічний розвиток, суспільна організація та зовнішня політика.....	36
2. Політична роздробленість Київської Русі та її наслідки.....	45
3. Галицько-Волинська держава – правонаступниця та спадкоємиця Київської Русі.....	48
4. Історичне значення Київської Русі.....	51
Тема III. Українські землі в XIV – XVIII ст.....	52
1. Особливості політичного та соціально-економічного становища українських земель у складі Литви та Польщі.....	52
2. Українське козацтво. Запорозька Січ.....	55
3. Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Утворення Української козацько-гетьманської держави.....	59
4. Руїна, її ознаки та наслідки.....	64
5. Доба Мазепи. Поступове обмеження та ліквідація української державності.....	67
Тема IV. Україна у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.).....	76
1. Політичне становище українських земель у XIX ст....	76
2. Соціально-економічний розвиток України.....	77
3. Суспільно-політичні та національні рухи в українських	83

землях.....	
4. Утворення політичних партій та їх діяльність в умовах революції 1905 – 1907 рр. та Першої світової війни.....	91
Тема V. Українська революція 1917-1921 рр. Відродження державності українського народу.....	96
1.Падіння самодержавства. Розгортання національно-визвольного руху. Діяльність Центральної ради.....	97
2. Українська Народна Республіка – перша суверенна держава ХХ ст., її внутрішня та зовнішня політика.....	101
3.Українська держава гетьмана Павла Скоропадського: досягнення та поразки.....	107
4.Відновлення Української Народної Республіки. Утворення Західноукраїнської республіки. Акт Злуки УНР і ЗУНР.....	111
5.Радянська форма української державності (УСРР): суверенність і підпорядкування московському центру. Радянсько-польська війна.....	116
Тема VI. Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.).....	126
1.Відбудова народного господарства України на засадах НЕПу.....	126
2. Україна у складі СРСР. Національна політика більшовиків в Україні.....	128
3. Індустріалізація в Україні та її наслідки.....	132
4.Примусова колективізація сільського господарства. Голодомор 1932-1933 рр.....	135
5.Суспільно-політичне життя в Україні. Масові репресії в 30-х роках. Західноукраїнські землі в 20-30-х рр. ХХ ст.....	138
Тема VII. Україна в роки Другої світової війни.....	144
1.Українське питання в Європейській політиці напередодні Другої світової війни. Возз'єднання українських земель у складі єдиної держави.....	144
2.Напад фашистської Німеччини на СРСР. Окупаційний режим в Україні.....	147
3.Рух Опору на окупованій території України.....	150
4.Визволення України від фашистських загарбників. Внесок українського народу в розгром гітлерівської Німеччини та її сателітів.....	151
Тема VIII. Повоєнна відбудова та розвиток України (1945–1985 рр.).....	153
1.Україна на міжнародній арені після закінчення Другої світової війни.....	153
2.Повоєнна відбудова республіки.....	159
3.Суспільно–політичне життя. Репресії повоєнних років в Україні.....	165
4.Соціально-економічні процеси в Україні у 60-х–першій половині 80-х рр. ХХ ст.....	171
5.Національна політика в Україні.....	178
Тема IX. Україна – незалежна держава (кінець 80-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.).....	182
1.Україна на шляху до державного суверенітету та незалежності.....	183
2.Суспільно–політичне та національне пробудження українського народу.....	186

3. Україна в умовах державної незалежності.....	191
4. Революція гідності. “Українське питання” у системі європейської та світової безпекової політики.....	199
ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	207
РЕФЕРАТИ.....	241
Орієнтовна тематика рефератів.....	246
Література.....	250
Контрольні запитання та тестові завдання.....	266
Список рекомендованої літератури.....	292
Додаткова література.....	295
ІСТОРИЧНА ХРОНОЛОГІЯ.....	303
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	309
Зміст.....	322

Навчальне видання

**Н.М. Левицька, В.О. Колосюк,
С.Б. Буравченкова, С.І. Береговий,
Є.Е. Кобилянський, О.З. Силка, І.І. Сторожик**

Історія України

Навчально-методичний посібник

За загальною редакцією професора Н.М. Левицької

Редактор: Василенко Людмила Геннадіївна
Коректор: Ястребов Андрій Олександрович
Комп’ютерна верстка: Василенко Людмила Геннадіївна
Дизайн обкладинки: Василенко Людмила Геннадіївна

Підписано до друку 10.12.2014.
Формат 60x84 1/16 Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Умовн. друк. аркушів – 11,86.
Обл.- вид. аркушів – 13,79. Тираж 300 прим.

ТОВ «Кондор-Видавництво»

Свідоцтво серія А01 №376847 від 28.07.2010 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31